

*Хейлик В. В.,**здобувач вищої освіти**Дніпровського державного технічного університету**ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1328-5167>*

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ПРАВОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ: ВІД РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

Анотація. У статті досліджується трансформація уявлень про справедливість у правосвідомості українського суспільства протягом останніх трьох десятиліть. Аналізуються три основні етапи еволюції: радянський період з його колективістською моделлю справедливості, перехідний період 1990-х років, що характеризувався кризою правосвідомості та конфліктом цінностей, та сучасний етап поступової європеїзації правових уявлень. Особлива увага приділяється впливу Революції Гідності на прискорення процесів трансформації від патерналістської моделі до індивідуалістичної парадигми.

Ключові слова: правосвідомість, справедливість, трансформація цінностей, європеїзація, правова культура, колективізм, індивідуалізм.

Питання трансформації правосвідомості в умовах суспільних змін завжди було одним із найскладніших у соціології права. Особливої актуальності воно набуває в контексті аналізу українського суспільства, яке впродовж останніх тридцяти років переживає кардинальні зміни у сфері правових цінностей та уявлень про справедливість.

Сьогодні ми є свідками унікального історичного процесу – поступового відходу від радянської парадигми розуміння права та справедливості до формування нової системи цінностей, орієнтованої на європейські стандарти. Цей процес не є лінійним і супроводжується численними суперечностями, що відображаються у свідомості різних соціальних груп по-різному.

Проблематика правосвідомості та його трансформації досліджувалася багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями. Серед зарубіжних дослідників варто відзначити фундаментальні роботи Дж. Ролза, який у своїй класичній праці «Теорія справедливості» розробив концептуальні основи розуміння справедливості в сучасному суспільстві [1]. Його ідеї про «вуаль невідення» та принципи справедливості стали основою для розуміння відмінностей між різними моделями суспільного устрою.

Не менш важливими є праці М. Вебера, який у роботі «Господарство і суспільство» проаналізував різні типи легітимності влади та їх вплив на правосвідомість [2]. «Веберівська» типологія традиційної, харизматичної та легально-раціональної легітимності допомагає зрозуміти особливості трансформації українського суспільства.

Серед вітчизняних дослідників слід виділити роботи П.М. Рабіновича, зокрема його фундаментальну працю «Основи загальної теорії права та держави», де ґрунтовно розгля-

даються питання правосвідомості та правової культури [3]. Автор аналізує механізми формування правових уявлень та їх роль у функціонуванні правової системи. Значний внесок у розробку проблематики зробив О.В. Петришин, який у своїх працях з теорії держави і права детально розглядає питання верховенства права та правової культури в контексті українських реалій [4].

Радянський період залишив глибокий відбиток у правосвідомості українців, сформувавши специфічну модель розуміння справедливості, яка кардинально відрізнялася від західноєвропейських уявлень. Основою цієї моделі був принцип колективного блага, який домінував над індивідуальними правами та інтересами.

У радянській правосвідомості справедливість розумілася насамперед як рівність у розподілі благ відповідно до принципу «кожному за працею», а в ідеалі – «кожному за потребами» [3]. Ця концепція принципово відрізнялася від ліберальної моделі справедливості, описаної Дж. Ролзом, де справедливість базується на принципах свободи та чесної рівності можливостей [1].

Характерною рисою радянського правосвідомості був патерналізм – очікування від держави «батьківської турботи» про громадян. Держава сприймалася як всемогутня інстанція, яка має право і зобов'язання регулювати всі сфери життя суспільства заради досягнення колективного блага. Такий підхід формував пасивну правову позицію громадян, які звикли покладатися на державу в вирішенні своїх проблем.

Водночас, радянська модель характеризувалася специфічним розумінням законності. Право розглядалося не як самостійна цінність, а як інструмент досягнення політичних цілей. М. Вебер у своїй класифікації назвав би таку систему поєднанням традиційної та харизматичної легітимності з елементами формальної раціональності [2]. Це призводило до ситуації, коли формально існуючі закони могли ігноруватися заради «вищих» суспільних інтересів.

Важливим елементом радянської моделі була уявлення про соціальну справедливість як про зрівнювання матеріального становища всіх членів суспільства. Такий підхід формував специфічне ставлення до приватної власності та підприємництва, що розглядалися як джерело нерівності та несправедливості.

1990-ті роки стали періодом глибокої кризи правосвідомості українського суспільства. Руйнування старої системи цінностей не супроводжувалося швидким формуванням нової, що призвело до виникнення правового нігілізму та аномії.

П.М. Рабінович слушно відзначав, що перехідні суспільства часто характеризуються конфліктом між різними системами правових цінностей [3]. У випадку України цей конфлікт виявився особливо гострим через радикальність суспільних змін та відсутність історичного досвіду демократичного розвитку.

Характерним явищем цього періоду стало поширення подвійних стандартів у правосвідомості. З одного боку, на рівні декларацій приймалися європейські цінності верховенства права та захисту прав людини. З іншого боку, на рівні повсякденної практики продовжували діяти старі схеми поведінки, пов'язані з недовірою до закону та очікуванням «справедливості» через особисті зв'язки та неформальні домовленості.

Цей період можна охарактеризувати як стадію деформації правосвідомості, коли старі механізми легітимації влади перестали працювати, а нові ще не сформувалися. За термінологією М. Вебера, це був час кризи легітимності, коли жоден з типів панування не міг забезпечити стабільного функціонування правової системи [2].

Особливо гостро криза правосвідомості проявилася у ставленні до державних інститутів. Якщо в радянський період держава, попри всі її недоліки, сприймалася як гарант справедливості та соціального захисту, то в 1990-ті роки довіра до державних інститутів різко впала. Громадяни все частіше вдавалися до не правових способів вирішення конфліктів, що призводило до зростання корупції та тінізації суспільних відносин.

Водночас саме в цей період почали з'являтися перші паростки нового розуміння справедливості. Молоді покоління, які здобували освіту вже в незалежній Україні, поступово засвоювали ідеї індивідуальних прав та свобод, хоча цей процес відбувався досить повільно.

Поворотним моментом у трансформації українського правосвідомості стала Революція Гідності 2013–2014 років, яка продемонструвала готовність суспільства до кардинальної зміни парадигми справедливості. Вперше в новітній історії України масові протести відбувалися під гаслами верховенства права та європейських цінностей, а не лише економічного добробуту.

Сучасний етап характеризується поступовою зміною розуміння справедливості від колективістської до індивідуалістичної моделі. Якщо раніше справедливим вважалося те, що служить загальному благу (навіть на шкоду окремим особам), то тепер все більше утверджується принцип пріоритету індивідуальних прав людини [4].

Особливо помітною стає зміна ставлення до процедурної справедливості. Якщо в радянський період головним критерієм справедливості був результат (досягнення соціальної рівності), то тепер все більшого значення набуває чесність процедур прийняття рішень. Ця тенденція відповідає концепції Дж. Ролза про важливість справедливих процедур для забезпечення легітимності суспільних інститутів [1].

Водночас процес трансформації відбувається нерівномірно в різних соціальних групах. Молоді покоління, які не мали досвіду життя в радянській системі, демонструють значно вищий рівень прихильності до європейських правових цінностей. Старші покоління часто зберігають ностальгію за радянською моделлю «соціальної справедливості».

Важливою характеристикою сучасного етапу є зростання довіри до правових інститутів, хоча цей процес відбувається повільно і не лінійно. О.В. Петришин відзначає, що формування нової правової культури потребує не лише зміни законодавства, але й глибинної трансформації ментальності [4].

Особливого значення набуває питання європеїзації правосвідомості в контексті військової агресії росії. Війна стала каталізатором процесів остаточного розриву з пострадянською спадщиною та прискорила інтеграцію України до європейського правового простору не лише формально, але й на рівні суспільної свідомості.

Сучасні українці все більше сприймають право не як інструмент влади, а як механізм захисту особистих свобод та інтересів. Зростає розуміння того, що справедливість полягає не стільки в рівному розподілі благ, скільки в рівних можливостях для самореалізації. Ця зміна парадигми відображається у ставленні до приватної власності, підприємництва, конкуренції – явищ, які раніше сприймалися негативно.

Особливо яскраво нові тенденції проявляються у сфері судочинства. Якщо раніше громадяни очікували від суду не стільки справедливого розгляду справи, скільки рішення, яке відповідає їхнім уявленням про «правильний» результат, то тепер все більшого значення набуває процедурна справедливість. Люди починають цінувати прозорість судового процесу, можливість захисту своїх прав через адвоката, рівність сторін перед законом [4].

Трансформація торкається й розуміння ролі держави у забезпеченні справедливості. Радянська модель патерналістської держави, яка має «піклуватися» про громадян, поступово замінюється уявленням про державу як про арбітра, який створює рівні правила гри для всіх учасників суспільних відносин. Це відображається у зростаючій підтримці ідей дерегуляції економіки, скорочення бюрократичного апарату, розвитку місцевого самоврядування.

Показовим є ставлення до корупції як до явища, яке суперечить принципам справедливості. Якщо в радянський період «блат» і неформальні домовленості сприймалися як природний спосіб вирішення проблем у умовах дефіцитної економіки, то сучасна українська правосвідомість все більше розглядає корупцію як порушення принципу рівності перед законом.

Цифровізація також суттєво впливає на трансформацію правосвідомості. Впровадження електронних послуг, онлайн-судочинства, електронного декларування створює нові стандарти взаємодії громадян з державою, засновані на принципах прозорості та підзвітності. Молоді покоління, які виросли в цифрову епоху, сприймають ці нововведення як природні, що сприяє закріпленню нових правових цінностей.

Водночас варто зазначити, що процес трансформації правосвідомості ще далекий від завершення і характеризується значною неоднорідністю. У суспільстві продовжують співіснувати різні моделі розуміння справедливості, що іноді призводить до соціальної напруженості та конфліктів.

Регіональні відмінності також відіграють важливу роль у цих процесах. Західні регіони України, які мають довшу традицію європейського правового розвитку, демонструють вищий рівень прихильності до індивідуалістичних цінностей. Водночас у східних регіонах досі сильніші позиції колективістського розуміння справедливості, хоча війна значно прискорила процеси переосмислення цих цінностей.

Успішність подальшої трансформації значною мірою залежить від ефективності правових реформ та здатності держави забезпечити реальну реалізацію європейських правових стандартів. Ключовими факторами є судова реформа, боротьба

з корупцією, розвиток громадянського суспільства та правової освіти населення. Важливо, щоб зміни відбувалися не лише на рівні законодавства, але й на рівні правозастосовної практики, що дозволить громадянам на власному досвіді переконатися в ефективності нової правової системи.

Література:

1. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольського. Київ: Основи, 2001. 822 с. URL: <https://ars.vntu.edu.ua/index.php/ars/catalog/book/579>
2. Вебер. М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. К., 1998. С. 67–82. Всесвіт, 2012. 720 с. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbs03.htm>
3. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с. URL: https://lvivpravo.at.ua/_ld/3/312_...-2007-...-2.pdf
4. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Х. : Право, 2015. 368с. URL: <https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/126/1-30.pdf?srsId=AfmBOoqW56nH7eeXps0CBxsJeRahm0lGlFSh3jDToSmT7huPu92bw78B>

Kheyluk V. Evolution of the concept of justice in the legal consciousness of Ukrainians: from soviet legacy to European values

Summary. The article examines the transformation of ideas about justice in the legal consciousness of Ukrainian society over the past three decades. This research addresses one of the most complex issues in the sociology of law – the transformation of legal consciousness under conditions of societal change, which is particularly relevant in the context of Ukrainian society analysis.

The study identifies and analyzes three main stages of evolution from collectivist Soviet values to individualistic European principles. The first stage encompasses the Soviet period, characterized by a collectivist model of justice based on the principle of common good dominating over individual rights and interests. During this period, justice was understood primarily as equality in the distribution of goods according to the principle “to each according to their work” and ideally

“to each according to their needs”. A characteristic feature of Soviet legal consciousness was paternalism – the expectation of “paternal care” from the state about citizens.

The second stage represents the transitional period of the 1990s, characterized by a deep crisis of legal consciousness. The destruction of the old value system was not accompanied by the rapid formation of a new one, leading to legal nihilism and anomie. This period was marked by the spread of double standards in legal consciousness, where European values of rule of law and human rights protection were declared at the declarative level, while old behavioral patterns continued to operate in everyday practice.

The third stage encompasses the contemporary period of gradual Europeanization of legal ideas, with the Revolution of Dignity 2013–2014 serving as a turning point. For the first time in Ukraine's modern history, mass protests took place under the slogans of rule of law and European values. The current stage is characterized by a gradual shift in understanding justice from a collectivist to an individualist model, where the principle of priority of individual human rights is increasingly established.

The research demonstrates that the transformation process is ongoing and characterized by coexistence of different models of justice in the consciousness of various social groups. Young generations who did not experience life in the Soviet system demonstrate significantly higher levels of adherence to European legal values. The success of this process largely depends on the effectiveness of legal reforms and the state's ability to ensure real implementation of European legal standards.

Methodologically, the study employs historical analysis of changes in legal consciousness, comparative analysis of Soviet and European models, sociological analysis of value orientations, and theoretical-legal analysis of concepts of justice. The research contributes to understanding the deep mechanisms of transformation of Ukrainian legal consciousness, which is important for the effectiveness of legal reforms and the success of European integration processes.

Key words: legal consciousness, justice, value transformation, Europeanization, legal culture, collectivism, individualism.

